

Adriana Bryk

Archiwum Państwowe w Łodzi

POWSTANIE STYCZNIOWE W ŹRÓDŁACH ARCHIWALNYCH. DOKUMENTY Z ZASOBU ODDZIAŁU W SIERADZU ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W ŁODZI

Trwające przez ponad 15 miesięcy powstanie styczniowe, pomimo zaangażowania w nim w sumie ponad 200 tys. powstańców, stoczenia z wojskami rosyjskimi ponad 1200 bitew i potyczek, zakończyło się ich przegraną. Zryw niepodległościowy z lat 1863-1864 został przez zaborcę krwawo spacyfikowany, zaś jego skutki dla narodu polskiego, były odczuwalne przez kolejne lata. W wyniku walk, śmierć poniosło około 20 tys. uczestników powstania, blisko tysiąc z nich stracono. Na katorgę lub zesłanie na Sybir skazano około 38 tys. powstańców, a około 10 tys. Polaków zostało zmuszonych do emigracji¹.

Przechowywane w sieradzkim oddziale Archiwum Państwowego w Łodzi materiały źródłowe, dotyczące dziejów powstania styczniowego, są zachowane w szczątkowym stopniu. Prawie wszystkie akta dawnych władz gminnych, magistrackich oraz Urzędu Naczelnika Powiatowego, uległy zaginięciu lub zniszczeniu. Przybliżenie powstania styczniowego w oparciu o zachowane materiały, polega przede wszystkim na „sklejaniu” informacji rozproszonych w różnych zespołach archiwalnych, w pojedynczych dokumentach. Zachowane źródła nie odzwierciedlają działań militarnych. Prezentują obraz sytuacji społeczno-politycznej w przeddzień powstania, w trakcie oraz po jego upadku.

Można je podzielić i usystematyzować na kilka sposobów. Pierwszym rozwiązaniem jest ich podział w zależności od rodzaju dokumentacji: aktowa, fotograficzna i kartograficzna. Druga z metod – tematyczna, to pogrupowanie akt według tego, czego dotyczą. Trzecim wyborem, jest przynależność zespołowa archiwaliów. Czwartym sposobem jest nadanie źródłom układu chronologicznego w zależności od czasu ich sporządzenia. Piątą możliwością jest omówienie akt w zależności od terytorium, którego dotyczą. W niniejszym opracowaniu autorka ze względu na ich niewielką ilość, zastosowała trzecią metodę, prezentując materiały archiwalne, wzięwszy pod uwagę ich przyporządkowanie zespołowe.

1 S. Wielichowska, *W 150. Rocznicę wybuchu Powstania Styczniowego*, [w:] *Legenda Powstania Styczniowego*, red. H. Siemiński, Łódź 2013, s. 5.

Pierwszym zespołem archiwalnym, w którym przechowywane są materiały związane z powstaniem styczniowym, jest zespół o kościelnej proveniencji. Nosi on nazwę „Akta parafii z powiatu wieluńskiego”. W jego ramach przechowywana jest jednostka archiwalna o tytule „Księga kurenda Dekanatu Wieluńskiego”². W XIX w. powszechnym sposobem rozpowszechniania treści ogłoszeń i rozporządzeń władz kościelnych i zwierzchnich, była kurenda, cyrkularz, obiegnik. Dziekan odpisywał treść do prowadzonej przez siebie księgi obwieszczeń kościelnych. Kolejno, odpisany tekst ogłoszenia lub rozporządzenia zwierzchniej władzy w formie komunikatu wraz z pismem wiodącym, przysyłał do proboszczów. Informacje wysyłane w teren od dziekana docierały do poszczególnych parafii *via cursoria* (obiegnikiem)³. Analiza treści księgi wykazała, że zawiera ona dziesięć tego rodzaju dokumentów odnoszących się do interesujących nas wydarzeń.

Pierwsze pismo datowane jest na 24 marca 1861 r. Dziekan dekanatu wieluńskiego ks. R. Niski na polecenie władz diecezjalnych wezwał w nim proboszczów dekanatu do odprawienia mszy za poległych 27 lutego 1861 r. uczestników manifestacji w Warszawie. Msze miały być odprawione w kościołach zakonnych oraz świeckich. Na piśmie figuruje adnotacja o jego odbiorze dnia 12 kwietnia 1861 r., oraz o odprawieniu nabożeństwa trzy dni później⁴. W dokumencie mowa oczywiście o demonstracji, która odbyła się w Warszawie na Krakowskim Przedmieściu. Do uczestników manifestacji ogień otworzyło wojsko rosyjskie. Od jego kul zginęło pięciu uczestników protestu.

Drugi dokument z dnia 15 kwietnia 1861 r. jest odpisem listu biskupa kujawsko-kaliskiego Michała Jana Marszewskiego do duchowieństwa. Nawiązując do załączonego do swojej korespondencji reskryptu z dnia 10 kwietnia 1861 r., zakomunikował o postanowieniu Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z dnia 8 kwietnia 1861 r., zabraniającym organizowania wszelkich zgromadzeń bez wcześniejszej zgody rządu pod groźbą surowych kar. Sankcje miały być nakładane zarówno na organizatorów, jak i uczestników zebrań. W piśmie podkreślił:

„Niechaj wszyscy pełnią właściwe swoje obowiązki spokojnie w zgodzie miłości i uległości przepisom krajowym, bo tego wymaga od Nas Pracodawca Nasz Jezus Chrystus i ku temu Duchowni wszystkie swoje starania, prace i nauki kierować powinni”.

Dozwolone były wyłącznie procesje z udziałem duchowieństwa związane z obrządkami i świętami kościelnymi. Pozostałe „zbiegowiska” dążące do niepokoju, były surowo zabronione. Biskup Marszewski kończąc list, zalecał duchowieństwu wypełnianie zapisów zarówno postanowienia Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, jak i reskryptu

---

2 Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu (dalej: APŁOS), *Akta parafii z powiatu wieluńskiego*, sygn. 5.

3 P. Wolnicki, *Obieg informacji w kościelnej administracji terenowej XIX w.*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, pod red. A. Górak, t. II, Lublin-Siedlce 2009, s. 86-87.

4 APŁOS, *Akta parafii...*, k. 11.

Dyrektora Płownego oraz stosowanie się przez parafian do zachowania porządku i „spokojności”⁵.

Kolejnym źródłem jest kopia wspomnianego reskryptu datowanego na dzień 10 kwietnia 1861 r., kierowanego przez dyrektora głównego w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej, w którym szczegółowo objaśnił i przekazał uwagi związane z wydanym postanowieniem Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego. Podkreślił, że zakazy obejmują zgromadzenia bez zezwoleń, natomiast te o charakterze religijnym z udziałem księży, są dozwolone. Jednak gdyby okazało się, że duchowni w czasie kazań⁶:

„dali powód ludności do jakiegokolwiek nieporządku lub wzburzenia zakłócającego spokojność publiczność i tem samem do zebrania noszącego charakter zbiegowiska zakazane albo któryby bez upoważnienia Władzy Rządowej ogłaszali i tłumaczyli czy to postanowienia rządu, czy też jakie kolwiek uchwały przez kogobądź wydane, dotyczące stosunków cywilnych pociągając uwagę za sobą wzburzenie lub zbiegowisko, tacy uważani będą za pobudzających i namawiających o jakich Artykuły 6 i 8 powyższego postanowienia traktują”.

Czwarte pismo to kopia przywołanego postanowienia Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z dnia 8 kwietnia 1861 r., wprowadzającego w dziewięciu artykułach zakaz organizacji zgromadzeń w miejscach publicznych bez zgody władz policyjnych wraz z systemem kar dla organizatorów i uczestników zgromadzeń. Akt został podpisany przez Namiestnika Królestwa Polskiego Generała-Adiunkta Michała Gorczakowa. Wspomniany 6 art. mówił, iż zachęcanie do nielegalnych zgromadzeń:

„czyto ustne czy przez pisma lub druki przylepiane lub rozdawane, ukarane będzie zamknięciem w domu poprawy od miesiący sześciu do lat dwóch. Tej samej karze ulegnie autor pisma, litografii, druku, roznoszący lub rozlepiający ulegnie karze od dni ośmiu do dwudziestu aresztu”.

Artykuł 8 zaś mówił⁷:

„W czasie często ponawiających się zbiegowisk lub zaburzeń w miejscu jakim podżegacze takowych będą ujęci dla osadzenia w jednej z fortec Królestwa, celem poszukiwania na właściwej drodze Prawa”.

Kolejny dokument to kopia listu Konsystorza Foralnego Piotrkowskiego z dnia 14 kwietnia 1862 r. do kanonika niskiego, dziekana i proboszcza wieluńskiego, w którym przypomniał o konieczności powiadomienia miejscowych władz policyjnych lub

---

5 Tamże, k. 12-13.

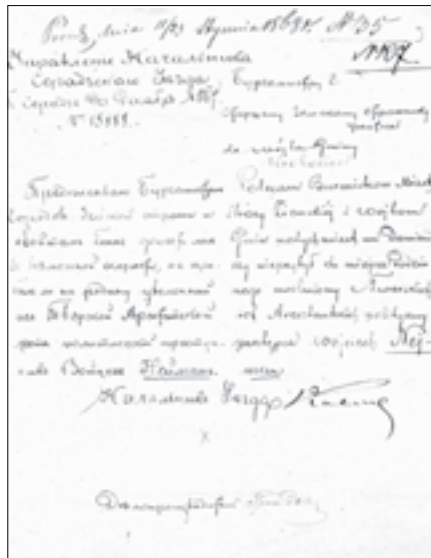
6 Tamże, k. 14-16.

7 Tamże, k. 16-17.

wojskowych o planowanych procesjach i obrzędach religijnych wymagających zgromadzeń publicznych. Dalej napisał, iż czyniono bezskutecznie kilkukrotne próby w Komisji Rządowej aby zwolnić Kościół od powyższego zakazu. Ponadto zalecił aby w Wielki Piątek i Sobotę⁸:

„żadna straż przy grobach pańskich przez osoby przebrane w niezwykajne kostiumy, lub po wojskowemu nigdzie w żadnym kościele nie miała miejsca, jako też i strzelanie w czasie Rezurekcyi”.

Szóstym materiałem jest odpis listu dyrektora głównego w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 5 kwietnia 1862 r., w którym upomina biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej, że pomimo wprowadzonych przepisów stanu wojennego duchowni uchylają się od ich stosowania. Jako przykład niesubordynacji podał wikariusza parafii w Szadku ks. Antoniego Rudnickiego, który w dniu 2 lutego 1862 r., odprawił procesję bez zgody władz wojennych. W dokumencie polecił biskupowi również przypomnieć podległemu duchowieństwu o obowiązku dokładnego stosowania się do przepisów stanu wojennego, które zakazywały organizacji procesji bez zgody miejscowej władzy wojskowej. Za nieprzestrzeganie zakazu mieli być pociągnięci do surowej odpowiedzialności⁹.

Ryc. 1. Odpis listu dyrektora głównego w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 5 kwietnia 1862 r.
Źródło: APŁOS, Akta parafii z powiatu wieluńskiego, sygn. 5, k. 29-30

8 Tamże, k. 29.

9 Tamże, k. 29-30.

Następny dokument, to list pasterski z roku 1863 biskupa kujawsko-kaliskiego Michała Jana Marszewskiego, kierowany do duchowieństwa i wiernych, w którym ogłosił żalobę na terenie diecezji w związku z zesłaniem w głąb Rosji arcybiskupa warszawskiego Fe-lińskiego¹⁰.

Duchowni zobowiązani byli również do wygłaszania obwieszczeń rosyjskich władz wojskowych. Przykładem jest pismo z dnia 19 kwietnia 1864 r., będący cyrkularzem Generała-Policmajstra Królestwa Polskiego - Fiodora Trepowa „o zniesieniu terminu dla bezwarunkowego powrotu z band”. Nawołuje on powstańców do powrotu „z band” obiecując amnestię. Ci zaś, którzy dobrowolnie do 27 maja nie powrócą do swojego miejsca zamieszkania będą „sądzeni wedle całej srogości prawa jako buntownicy, bez żadnej litości”¹¹.

Kolejnym pismem, jest list sporządzony 22 czerwca 1864 r. przez Biskupa Kujawsko-Kaliskiego, kierowany do podległego mu duchowieństwa. Powołując się na Reskrypt Dyrektora Głównego w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 16 czerwca 1864 r. nawoływał, by poprzez „stosowane przemówienie religijne do ludu zwracać go na drogę uspokojenia i porządku”, drogę posłuszeństwa, wierności i uległości wobec Aleksandra II¹².

Ostatnim materiałem w „Księdze kurend Dekanatu Wieluńskiego”, dotyczącym problematyki powstania styczniowego, jest korespondencja datowana na dzień 25 czerwca 1864 r. Dyrektor główny w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zwrócił się w niej do biskupa diecezji kujawsko-kaliskiej z prośbą o wydawanie decyzji, stosowanej instrukcji dla duchowieństwa pozwalającej proboszczom ogłaszać rozporządzenia naczelników wojennych¹³.

W zespole archiwalnym „Akta gminy Krokocice”, liczącym 1912 j.a., przechowywana jestteczka o tytule „Akta wójta gminy Krokocice tyżące się osób politycznych znajdujących się w gminie”. Odnajdziemy w niej datowane na 1867 r. trzy listy gończe za „politycznymi przestępcami” podpisane przez naczelnika powiatu. Wystawione były za Bronisławem Ryksem, za zesłanym na Sybir włościaninem Janem Ciszewskim oraz zwolnionym „z twerskich rot aresztanckich” Wojciechem Nejmanem¹⁴.

Nieocenionym źródłem wiedzy, również i o uczestnikach powstania, są księgi ludności stałej. Wartościowych informacji dostarcza rubryka „uwagi”. Przykładem jest księga ludności stałej gminy Krokocice, w której figuruje Antoni Szymański, wódcarz Prusinowic w gminie Żadzim, z adnotacją w uwagach: „wzięty do aresztu za polityczne przewinienia w r. 1864”¹⁵.

---

10 Tamże, k. 31-33.

11 Tamże, k. 34.

12 Tamże, k. 34-35.

13 Tamże, k. 35-36.

14 Tamże, Akta gminy Krokocice, sygn. 2, k. 1-2, 5.

15 Tamże, sygn. 1893, k. 634.

Kopie z Księgi
N° 1289
1862
Wydział Wyższy

Warszawa dnia 20 marca 1862.
8 kwietnia

**Dyrektor
Główny Dystryktowy
w Komunikacji Państwowej
Wydziału Religijnych i Oświecenia Publicznego
do
N° 10. Biskupa Dycezyi Sijawsko Kaliskiej**

Tętu do wiadomości N^o p. o. Samodzielna i nieistotny Duchowni
powinno ogłosić, im przepisan stann wojennego, uchylają się do-
tąd, od sprzeczności i innych, która o najgorszej się odbyłi wro-
tych, nabożeństwach, lub procyach, reumatyzm i chorobach i tak
na przykład

ze B. Andrichi w on. Sieradzu, odbył w dniu 22 lipca ob. procyne
a na rozpisanie i niezapłacone, i nieistotne, im przepisy
mi są, chociaż imię i wny Biskupa utracił i byłi, im
komunikowane, w swoim czasie, i w dniu 19 marca w S. Kalisku
i powodu, o paktu, w tamtejszy kollegiaci i w nosicie B. Reforma-
tów, było, o sprzeczności, nabożeństwa, na które, z oblic
a nawet z kłótni, a permanentnego przybyło, do pięć tysięcy ludu.

Nazasadzie, pominiętych, przepisów stann wojennego i po-
przednich, polecił, i procyne, reumatyzm, korasta, mi, waga, imię
miejsca, bez przegadawego, na każdy raz, porównania, imię i wny
władny, woj, i tak, N^o p. o. Samodzielna, restrykcyj, z d. 17. mar-
ca ob. N° 1190, polecił, mi, przypomnieć, za porównaniem N^o p.
Pana, Duchowni, w Dycezyi Sijawsko Kaliskiej, o bieżąc
dokładnego, stosowania się, do rozporządzeń, Państwa, gdyż, w on
ciężym, czasie, w nim, poważył, każda, do swowej, o powiadzić
się.

Opisując, takowe, polecenie, mam, rozszerzyć, procy, N^o p. o.
aby, do Duchowni, w Dycezyi, stosownie, rozporządzenie,
wydać, rozrysł.

Radca Tajny (wypisano) A. Huber
Dyrektor Komunikacji = A. Miedorf.
za zgodności i wia do = A. Pawłowski
Wzbrano, Janusz, w Sieradzu, d. 12. maja 1862. [Pawłowski]

Ryc. 2. List gończy za Wojciechem Nejmanem, 1867
Źródło: APŁOS, Akta gminy Krokocice, sygn. 2, k. 5

Znacznie bogatszym w archiwalia związane z powstaniem styczniowym jest zespół „Akta gminy Dzietrzkowice w Łubnicach”. Odnajdziemy w nim 4 j.a., na zawartość których składa się korespondencja naczelnika powiatu wieluńskiego z 1863 r. do podległych mu miast i gmin. W teczce o tytule „Akta dotyczące się urlopowanych i dymisjonowanych wojskowych wyższych stopni” naczelnik powiatu wieluńskiego, powołując się na reskrypty Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, nakazuje odwołanie urlopowanych wojskowych i natychmiastowe powołanie ich do czynnej służby. Zawiera również listy imienne urlopowanych i dymisjonowanych przebywających na terenie gminy Dzietrzkowice¹⁶.

Interesujące akta składają się na zawartość kolejnej jednostki noszącej tytuł „Akta Wójta gminy Wójcin dotyczące się spisu wojskowego i zaciągu do wojska, oraz różne korespondencje”. Pierwszy, to okólnik gubernatora cywilnego guberni warszawskiej, datowany na dzień 11 lutego 1863 r., kierowany do wszystkich naczelników powiatowych, burmistrzów i wójtów gmin w guberni warszawskiej. Stanowi on swego rodzaju instrukcję, jak należy postępować aby zapewnić płynność dostaw żywności dla wojska¹⁷. Drugim jest rozkaz otwarty dowodzącego wojskami w Królestwie Polskim Jenerała Adiutanta Barona Ramzaja z dnia 25 stycznia 1863 r., który ustala ceny na aprowizowane produkty. Na odwrocie znajduje się wzór pokwitowania za dostarczane produkty¹⁸. Trzeci, to wypis z protokołu Sekretaryatu Stanu Królestwa Polskiego datowany na dzień 12 kwietnia 1863 r., w którym Aleksander II zwrócił się do swych poddanych w Królestwie Polskim, których nie obwinia za wybuch powstania Narodu Polskiego a wyłącznie:

„osoby, w których długoletnie życie tułackie wkorzeniło nawykanie do nieporządku, gwałtów, złośliwych zamiarów tajnych i spisków, stłumiło wszelkie wniosłe uczucia ludzkości, a nawet posunęło ich do splamienia występkiem sławy narodowej”.

Gwarantując „całkowite i zupełne przebaczenie” zachęcał do złożenia broni i powrotu do „obowiązku posłuszeństwa”¹⁹. Kolejnym dokumentem jest pismo naczelnika powiatu wieluńskiego z dnia 31 marca 1864 r., który przesłał celem rozpowszechnienia obwieszczenia Namiestnika Królestwa Polskiego. Nakłada nim, pod groźbą kary pieniężnej, obowiązek poinformowania władzy policyjnej o pobieraniu podatku lub innych należności przez Rząd Narodowy. Natomiast na osoby, które płacą podatek na rzecz wspomnianego rządu lub mają udział w pożyczce narodowej miała być nałożona kara konfiskaty majątku²⁰.

„Akta dotyczące się kwaterunku wojska i podwodów tegoż” zawierają korespondencję naczelnika powiatu wieluńskiego datowaną na rok 1863, w której poleca aby na potrze-

---

16 APŁOS, Akta gminy Dzietrzkowice w Łubnicach, sygn. 31, k. 174-190.

17 Tamże, sygn. 30, k. 112-113.

18 Tamże, k. 114-115.

19 Tamże, k. 116-117.

20 Tamże, k. 46-47.

by szybszego marszu piechoty dostarczać poprzez rekwizycję podwojy, zapewnić wojskom kwaterek oraz dla wojska tropiącego powstańców, które nocuje na biwakach, dostarczać słomę²¹. Kolejnym materiałem w poszycie jest kopia pisma Rządu Gubernialnego Warszawskiego do naczelnika powiatu wieluńskiego datowanego na 25 marca 1864 r., o zachowaniu kolejności etapów w realizacji zapotrzebowania na opał i słomę²².

W „Aktach dotyczących się cyrularzy i rozporządzeń i obiegu” znajdziemy pismo Naczelnika Powiatu Wieluńskiego z 22 września 1863 r., w sprawie rekwizycji owsa i siana od właścicieli ziemskich na potrzeby wojska²³.

Jednostka o tytule „Akta dotyczące się śledztwa różnych osób i ich majątków” zawiera pisma sygnowane przez naczelnika powiatu wieluńskiego datowane na 23 listopada 1863 r. oraz 27 maja 1863 r. W pierwszym informuje o dezercji żołnierza Witebskiego Pułku Piechoty, zaś w drugim zawiadamia o dezercji żołnierza Wieluńskiej Inwalidnej Komendy. Ten drugi zabrał ze sobą broń palną. Z kolei w korespondencji z dnia 16 lipca 1863 r. oraz 23 sierpnia tego roku zalecił przeprowadzenie śledztwa wśród żołnierzy urlopowanych, którzy nie wrócili do czynnej służby. Korespondencją z dnia 25 czerwca 1864 r. i 5 lipca 1864 r., zalecił śledztwo w stosunku do osób, które czynnie brały udział w powstaniu oraz konfiskatę ich majątków²⁴.

Dwa ostatnie zespoły, których zawartość nawiązuje do wydarzeń z lat 1863-1864 to zbiory z dokumentacją nieaktową. W „Zbiorze ikonograficznym” przechowywana jest kopia zdjęcia Michała Perskiego ze Złoczewa, który jako nastolatek brał udział w powstaniu styczniowym²⁵. W „Zbiorze kartograficznym” znajduje się współczesne opracowanie map przedstawiające działania powstańców na terenie województwa kaliskiego guberni warszawskiej²⁶.

Niniejsza charakterystyka archiwaliów nie wyczerpuje tematu. Wymaga poszerzonej kwerendy, zarówno w zasobie Oddziału w Sieradzu, jak i w Archiwum Państwowym w Łodzi. Przedstawione powyżej źródła, mimo że są niekompletne i rozproszone po wielu zespołach, stanowią cenną bazę naukową. Dla badacza zagadnienia źródła przechowywane w sieradzkim oddziale Archiwum Państwowego w Łodzi, stanowić mogą zarówno przyczynek do badań, jak i uzupełnienie posiadanej wiedzy.

---

21 Tamże, sygn. 33, k. 27-32, 39, 48-49, 53-55.

22 Tamże, k. 48-49.

23 Tamże, sygn. 51, k. 296-299.

24 Tamże, sygn. 52, k. nlb.

25 APŁOS, Zbiór ikonograficzny, sygn. 20.

26 Tamże, sygn. 153.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu

- Akta parafii z powiatu wieluńskiego
- Akta gminy Krokocice
- Akta gminy Dzietrzkowice w Łubnicach
- Zbiór ikonograficzny
- Zbiór kartograficzny

Opracowania

Wielichowska S., *W 150. Rocznicę wybuchu Powstania Styczniowego*, [w:] *Legenda Powstania Styczniowego*, red. H. Siemiński, Łódź 2013.

Wolnicki P., *Obieg informacji w kościelnej administracji terenowej XIX w.*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, pod. red. A. Górak, t. II, Lublin-Siedlce 2009.

